

csészek egész serege eszelt ki e célból a maga számára egy-egy kozmológiát s anélkül, hogy a Krisztussal és az ő ígétével való összeköttetést újból helyreállította volna, kísérletet tett arra nézve, hogy a szociális és etikai viszonyoknak visszaadja a maguk sajátos szilárdságát, részben a természeti szükségességre, részben pedig gondolataik szövedékére építvén fel azt. Oly merészség volt ez, amely egy pillanatra tényleg sikeresnek tűnhetett fel azáltal, hogy e bölcsesek, ahelyett, hogy Istent atheisztikusan kiűzték volna rendszerükből, üdvöt a pantheizmusban kerestek és így feltárták az utat maguk előtt, arra nézve, hogy ne a franciák módjára, a természeti államban, hanem a történelmi folyamatban és nem az *egyén* atomisztikus akaratában, hanem az *összesség* akaratában, az „*összakaratan*,” amely valami tudattalan „végcél”-ra irányult, találják fel társadalmi építményük alapjait. S ez az eljárás több mint fél évszázadig tényleg szilárdságot adott az életnek, de nem azért, mert e szilárdság magában a rendszerben volt meg, hanem mivel a hagyományos jogrend s az erőteljes államélet az építmény alapfalait, amelyek különben egy szempillantás alatt beomlottak volna, hagyományosan és közvetve támogatta. Mindazáltal ez a körülmény sem szüntethette meg azt a tényt, hogy az erkölcsi kérdések Németországban is mindig problematikusabbak lettek, hogy az erkölcs pillérei mindjobban elhajlottak és hogy semmi más jogot nem tiszteltek az emberek, mint az érvényben levő törvényt és hogy bármennyire el is tért a német fejlődés a francziától, abban mindakettő egyforma határozottsággal megegyezett, hogy a hagyományos kereszténységtől elfordult és azt elítélte. Voltaire „Ecrasez l'infâme”-ját pedig már jóval túlhaladták *Nietzsche* gúnyos